ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 16/17

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 19/20

Kyiv
UKRAINIAN WRITER
2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 16/17

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 19/20

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2012

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У вип. 16/17 “Українського археографічного щорічника” опубліковано статті й джерела до історії, що охоплює період від початку XI ст. до наших днів. Публікації вміщено в шести рубриках: “Археографія, джерелознавство”, “Картографія, фалеристика”, “Історичні статті”, “Публікації джерел”, “Рецензії, огляди” та “Miscellanea”. Пропонуються дослідження про Софійський собор у Києві, Волинське воєводство XVI ст., міжнародну політику в середині XVII ст., запорозьке козацтво тощо. Історіографічні студії стосуються українського літописання та історії Гетьманщини XVIII ст. На окрему увагу заслуговують шевченкознавчі дослідження, нариси про археографічну школу у Києві у XIX ст., діяльність Володимира Леонтовича та ін., а також видання документів з міської історії XVII ст., історії мистецтва XVIII ст. тощо. Широко представлено листування Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Богдана Кентржинського, Ярослава Дашкевича, Юрія Мицика, Всеволода Наулка та ін. Крім того, публікуються мемуарні нариси про діяльність ОУН на Київщині, а також про збереження архіву Івана Крип’якевича його родиною у складні 1970-ті – 1980-ті роки, документальні матеріали Олександра Рибалка і т.д.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія:
Павло СОХАНЬ (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Броніслав АДАМОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО, Юрій ПІНЧУК,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:
Павло СОХАНЬ (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Олександр МАВРІН,
Григорій СТАРИКОВ, Ярослав ФЕДОРУК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.
Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р
Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.
Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 21 червня 2012 р.)

© Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2012
© Український письменник, 2012

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ В УКРАЇНСЬКОМУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Національне відродження будь-якої бездержавної нації Східної і Центральної Європи мало успіх лише тоді, коли цією проблемою зацікавлювалися заможні представники нації. ідеалісти, які готові були жертвувати на безнадійну справу гроші в надії, що вони з часом дадуть результат. Прошарок національної інтелігенції мусив спиратися на землевласників і підприємців, які мали "зайвий" капітал на видання популярних книжок, газет, журналів, видання етнографічних матеріалів та історичних наукових праць. Приміром, в Угорщині це були великі землевласники – графи й герцоги, такі як Естергазі чи Андраші. У поляків справу відновлення польської держави підтримав власними коштами А. Чарторийський. Середній клас завжди був основою національного поступу в будь-якій нації. Біда українців полягала в тому, що їхні заможні верстви дуже кволо давали гроші на національну справу.

Модерний український рух мав лише двох постійних меценатів – Василя Федоровича Симиренка та Євгена Харлампійовича Чикаленка. За мірками фінансового потенціалу вони складали дуже незначну силу, коли порівнювати з можливостями польських, єврейських, не кажучи вже про російських, спонсорів культурних ініціатив. Володимир Миколайович Леонтович був загалом не дуже багатою людиною. Мав земельну посілість, директорував на цукровому заводі. Проте внесок його у справу фінансування національних культурних ініціатив є значно суттєвішим, ніж кошти, якими він користався.

Великий альтруїст і прихильник українства як політичної течії, що стреміла до ментальної окремішності від російського (а таких серед дідичів України було зовсім небагато), В. Леонтович слідував у житті настановам свого дядька Василя Федоровича Симиренка – любити Україну до глибини своєї кишені. З В. Симиренком В. Леонтович ближче познайомився лише після закінчення московського університету і повернення на рідну Полтавщину. Дружина В. Симиренка Софія Іванівна була тіткою В. Леонтовича по матері, а сам видатний український патріот і меценат дав "уґрунтування та свідомість" національним почуттям Володимира Миколайовича та познайомив його з українським рухом[1]. Цей факт підтверджує і товариш В. Леонтовича по меценатству – Є. Чикаленко. В листі від 22 лютого 1912 р. до

[1] *Леонтович В.* Зібрання творів: У 4 т. – К., 2005. – Т. 3. – С. 309.

В. Винниченка він з цього приводу писав: "Коли він і став свідомим українцем, то тільки під впливом свого дядька – буржуя, у якого состоїть повіреним по ділам, бо той вже дуже старий"[2]. Саме Василь Симиренко познайомив В. Леонтовича особисто з лідером українського руху Володимиром Антоновичем та головним редактором "Киевской старины", тодішнім головою Старої Громади Володимиром Науменком[3]. Василь Федорович дав В. Леонтовичу путівку в літературне життя, надрукувавши у Львові за власний кошт першу повість свого племінника. За власним зізнанням, В. Леонтович став для родини Симиренків єдиною близькою людиною. Цьому сприяв, на думку Володимира Миколайовича, той факт, що В. Симиренко справедливо вважав В. Леонтовича своїм національним вихованцем[4]. Цю ж націоналізуючу роль В. Симиренка В. Леонтович підтверджував у розмовах з Є. Чикаленком[5]. Якби не цукропромисловець-меценат, В. Леонтович цілком міг піти стопами двох своїх рідних братів, які вороже ставилися до українського руху. Фактом дружби з В. Симиренком визначається й особливе місце В. Леонтовича в українському громадському житті. З кінця XIX ст. він став фактичним розпорядником коштів Симиренка, того "залізного українського фонду", який Василь Федорович ще за життя заповідав для культурних українських цілей.

Народолюбець, він всотав у себе прагнення покоління народників 1860-х рр. – дбати про "меншого брата", працювати для народного блага. Його дружина була донькою В. Лесевича – визначного філософа-позитивіста з Полтавщини, який лише під кінець життя усвідомив неправильність свого поступування – служіння не рідній, а імперській культурі. Народолюбство Василь Федорович, відданий фінансист усіх періодичних видань Старої Громади, вкладав у голову юного Володимира. В. Симиренко був людиною глибинних національних інтенцій, йому була чужою станова обмеженість. Соціал-демократ Андрій Жук – майбутній творець Союзу визволення України – згадував про українізуючий вплив В. Леонтовича на мешканців Лубенщини і присвятив йому особливу увагу: у написаній ним, на жаль, не виданій досі, книзі про визначних українців Полтавщини Леонтовичу відведено окрему спеціальну главу[6].

Значення Володимира Миколайовича як громадської людини сьогодні недостатньо поціноване. Його знають більше як літератора, одного з провідних письменників-реалістів Наддніпрянщини, і зовсім мало говориться про його суспільно-політичну роль як ключової постаті українського руху кінця XIX – початку XX ст.

А в ньому Леонтович займав свою цілком виразно зазначену нішу. Він був прихильником консервативного проекту розвитку України, ніби передбачаючи

---

[2] Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор., вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 220.

[3] Там само. – С. 310.

[4] Там само. – С. 312.

[5] *Чикаленко Є.* Спогади: 1861–1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 236.

[6] *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Молода нація: Альманах: [Вид-ва "Смолоскип"]. – К., 2002. – № 3 (24). – С. 174.

ще в часах першої російської революції майбутню руїну, нищення, грабіж культурної праці майновитих верств суспільства. Для українського руху така позиція була достатньо рідкісним і нетиповим явищем.

В. Леонтович як політик

Головне, що сам В. Леонтович був щиро захоплений національною справою і активно брав участь у всіх загальноукраїнських починаннях. У 1896 р. під час святкування 35-річного ювілею літературної діяльності В. Леонтовича на квартирі Володимира Миколайовича, яку він знімав у Петербурзі, було засновано Петербурзьку українську громаду, якій судилося відіграти одну з ключових ролей у піднесенні національного життя на початку XX ст. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком був одним із фактичних її творців[7].

В. Леонтович і сам був чинним політиком, членом Української радикально-демократичної партії, речниками якої були Є. Чикаленко, Б. Грінченко і С. Єфремов. Володимир Миколайович був у проводі Товариства українських поступовців. У квітні 1906 р. він брав участь у виборчій компанії до Державної думи від Лубенського повіту, де був землевласником, але селяни провалили його кандидатуру через глуху недовіру до поміщицтва і невіру в те, що заможна людина дбатиме про інтереси простого селянина[8]. У кінці 1910 р. на наполягання Е. Ганнейзера В. Леонтович відкрив на своїй київській квартирі салон для зустрічей і перемовин на ґрунті національного питання з представниками інших націй, що мешкали в Україні: росіянами, поляками, євреями[9]. 2 січня 1911 р. на київській квартирі В. Леонтовича відбувалася зустріч проводу ТУП з лідером фракції автономістів-федералістів Державної думи В. Обнінським[10]. Підпис В. Леонтовича стояв під листом від червня 1913 р. членів ТУП до депутатів Державної думи з вимогою автономії для України.

15 лютого 1914 р. в Українському клубі В. Леонтович був на зустрічі з очільником кадетської партії П. Мілюковим. Українську сторону тоді представляли такі кити національного руху, як М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Прокопович, А. Ніковський, Л. Жебуньов. Володимир Миколайович робив доповідь на тему про ширення національної свідомості серед широких верств населення. Тези і його доповіді лягли в основу відомої промови П. Мілюкова в Думі про українське питання і якоюсь мірою посприяли спочутливому до нього ставленню з боку кращих представників російського громадянства.

З початком Першої світової війни ТУП на своїх засіданнях визначало проблему ставлення українців до воюючих сторін. І якщо Є. Чикаленко і А. Ніковський відразу зайняли пораженську позицію стосовно Росії, то

---

[7] *Чикаленко Є.* Спогади. – С. 173; *Миронець Н., Старовойтенко І.* Є. Чикаленко і П. Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї // Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 12.

[8] Вибори у Лубенському повіті // Громадська думка. – 1906. – № 85. – 15 квіт. – С. 2–3.

[9] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 227.

[10] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 136.

В. Леонтович виступив проти оголошення офіційної антивоєнної заяви ТУП, бо поділяв переконання більшості ТУП, що російське громадянство, яке перебувало у шовіністичному чаду стосовно участі Росії у військових діях, буде обурене такою заявою українців і звинувачуватиме їх у сепаратизмі й державній зраді[11].

В. Леонтович брав участь у всіх значних акціях українського суспільно-політичного життя. У середині лютого 1915 р. він разом з головним редактором "Ради" А. Ніковським ходив до головного київського цензора Т. Флорінського з проханням дозволити друкувати українські видання літературним правописом, а не "ярижкою". Але цензор і професор університету почав лякати, що й афіші театру М. Садовського змусить друкувати "ярижкою"[12]. У липні 1915 р. Володимир Миколайович мав їхати як член в депутації до міністра Ігнатьєва у справі української народної школи[13].

З початком Лютневої революції в Росії і постанням Української Центральної Ради В. Леонтович їде у березні 1917 р. до Петербурга з депутацією від ЦР у справі відстоювання українських домагань перед Тимчасовим урядом[14].

У часи соціалістичної УНР В. Леонтович втратив свій колишній вплив на громадське життя. Натомість у добу Української Держави Павла Скоропадського він вертається до політичної діяльності, стаючи на короткий термін міністром сільського господарства Української Держави. В. Леонтович був одним з тих міністрів, колишніх консервативних діячів національно-демократичного табору, які намагалися надати національного змісту політичному курсу Гетьманату, втримати Україну в орбіті самостійності, зупинити дрейф у бік поновного федерування з Білою Росією, взятий гетьманською державною адміністрацією на озброєння в останні місяці існування режиму П. Скоропадського.

Посередник між Громадою і В. Симиренком. В. Леонтович і Товариство підмоги літературі, науці і штуці

Володимир Миколайович разом з М. Грушевським і Є. Чикаленком утворювали тріумвірат фінансового забезпечення всього тодішнього українського життя від кінця XIX ст. і до передодня Першої світової війни і революції. Про стосунки між цими діячами мова піде нижче. Оскільки В. Леонтович був у цьому тріумвіраті, як, власне, і Є. Чикаленко, передусім розпорядником коштів, на його плечах постійно лежало завдання добувати ці гроші в Симиренка. А через свою делікатність та небажання весь час турбувати Василя Федоровича вимаганнями дедалі нових і нових коштів на різноманітні національні культурно-громадські проекти В. Леонтович постійно потрапляв під пресію прохань про додаткові кошти від М. Грушевського і Є. Чикаленка. Не можучи відмовити останнім, він змушений був

[11] Там само. – С. 355.

[12] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 425.

[13] Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 303.

[14] Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упор., вступ. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 183.

тікати до себе у маєток, не відповідати на листи, ховатися на київській квартирі від надокучливих "прохачів", що доводило М. Грушевського і Є. Чикаленка до розпуки й невдоволення. Але той факт, що, попри величезні фінансові проблеми з "Громадською думкою", "Радою", УНТ, "Товариством підмоги літературі, науці і штуці" всі ці органи та організації успішно дожили до початку Першої світової війни або часів Української революції і не збанкрутували, промовисто свідчить, що В. Леонтович свій громадський обов'язок виконав до кінця відповідально.

Значення В. Леонтовича як мецената визначається тим, що в 1900-х рр. його дядько Василь Федорович перестав виходити особисто на контакт з діячами київської Громади, і Володимир Миколайович став єдиним посередником, який сполучав український капітал з керівниками українського руху, які цього капіталу потребували. В. Симиренко цілковито довіряв В. Леонтовичу, і від власного бажання і ставлення останнього до певних ініціатив залежало, чи дасть Василь Федорович на це кошти, чи ні. Більше того, складається враження, що В. Ф. Симиренко вже не входив через стан здоров'я в деталі тих проектів, на які просилися гроші, і В. Леонтович від 1905–1906 рр. був фактичним розпорядником капіталу Василя Федоровича. Практично вже лише особисто він вирішував, на що будуть виділятися гроші. Можна сказати, що В. Леонтович перебував у вигідному стосовно громади становищі, бо завжди, коли треба було відмовити в коштах, він міг посилатися не на своє рішення, а на волю В. Симиренка, якої ніхто реально не міг перевірити. В останні роки життя В. Симиренко не з'являвся на зібрання Старої Громади і не приймав громадян у себе. І єдиним сполучником між українським проводом і В. Симиренком був В. Леонтович.

У 1908 р. Є. Чикаленко писав, що вже з 1906 р. не бачив В. Симиренка. А про посередницькі функції В. Леонтовича зазначав у листі до П. Стебницького: "Соромно Володимиру Миколайовичу, то він замовить словечко (або може хоч «вопреки не заглаголить») перед Василем Федоровичем, якого я вже не бачив два роки. Ніяк аудієнції не доб'юсь!"[15]. У 1907–1908 рр. цілий місяць В. Антонович – старий товариш В. Симиренка – намагався влаштувати для М. Грушевського і Є. Чикаленка аудієнцію у Василя Федоровича, але через свою неміч і хвороби так і не спромігся цього досягти. Так і помер, не виконавши обіцянки. М. Грушевський, який широко користався з фінансової підтримки В. Симиренка, з останнім особисто, здається, й не спілкувався. У 1907–1908 рр., М. Грушевський, коли В. Леонтович часто його намагався уникати, змушений був іти до будинку В. Симиренка й писати листа з проханням якщо вже не прийняти його, то принаймні відповісти письмово, але на це прислуга відповіла, що листів Василь Федорович не приймає[16]. Останні 10-15 років життя В. Симиренка зв'язок громадян із ним здійснювався виключно через В. Леонтовича.

---

[15] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 75–76.

[16] 15 травня 1908 р. М. Грушевський у своєму щоденнику занотував: "Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Леонтовича вже не побачу мабуть – там сказали, що листів не приймають, тільки з почти – хоч карточку мою прийняли" (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 188).

Як меценат і національно свідома людина, В. Леонтович користувався серед різних верств суспільства незмінною повагою і авторитетом. Проте не всім це було до вподоби. В. Винниченко, ображений критичною рецензією В. Леонтовича на його скандальні "Щаблі життя", в листі від 26 лютого 1912 р. писав Є. Чикаленкові: "Мені тільки дуже досадно і навіть боляче, що люди так «поважають» цього пана (В. Леонтовича. – *І. Г.*) за те, що він колись дасть гроші свого дядька (які він не дасть ніколи). Як його шанували тут у Львові в Науковому Товаристві! За що? Що він зробив для науки, літератури? Як не сором тим, хто так лицемірно і гидко називав його «стовпом науки»! І головне те, що він же всім відомий як людина, яка всіма силами старається нічого не дати ні на науку, ні на що інше, що не торкається його особи. Всім відомо, що він хоче прибрати до своїх рук міліони свого дядька, що він його, як чабанський пес, оберігає од всіх, хто хоче підступитися. І все-таки цього суб'єкта «поважають». От що лютить до болю!"[17].

Та правим виявився не В. Винниченко і такі як він, а інший меценат, Є. Чикаленко, який на недоброзичливу й злостиву тираду визначного письменника, але наївного і нездалого політика відповів так: "Пани т. є. дворяни наші не дають на українство нічого, так само не дає й Леонтович. Та він і не може давати, бо у його потреби життя більші, ніж прибутки! ... Але дядько його настільки розумний і преданий народові чоловік, що можна бути певним, що його маєтки підуть на користь тому ж народові, а не приватній людині"[18]. І справу цієї передачі довершив якраз В. Леонтович, якій вірно виконав заповіт В. Симиренка. І якби не націоналізація майна "буржуїв", проведена більшовиками, які загарбали в ході війни з УНР Україну, ці гроші ще б прислужилися повною мірою, а не частково, українській справі.

У 1902 р. про цей вплив Леонтовича на Симиренка Євген Чикаленко писав у листі до М. Грушевського: "...надії мало (на внесок В. Симиренка на Академічний дім – гуртожиток для студентів у Львові. – *І. Г.*), бо Левенко (псевдонім Леонтовича. – *І. Г.*), який має на його більший вплив, ніж я, не спочуває сій думці, т. є. не захоплений нею; він звичайно, не буде відмовляти Вас[иля] Ф[едорови]ча, але не буде й мене підтримувати"[19]. Тому провідники політично-культурного національного руху, якими були М. Грушевський і почасти Є. Чикаленко, всіляко намагалися привернути на свій бік В. Леонтовича, щоб він скористався зі свого впливу і добився виділення коштів від В. Симиренка на той чи інший проект. Коли у 1904 р. Львові було засновано Товариство прихильників літератури, науки і штуки, Є. Чикаленко радив його творцеві М. Грушевському поговорити про це товариство з В. Леонтовичем[20]: сподіватися на грошову допомогу можна було, лише зацікавивши його цим проектом.

---

[17] Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. – С. 218.

[18] Там само. – С. 220 (лист від 22 лютого 1912 р.).

[19] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка / Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. – Т. 5. – С. 45.

[20] Там само. – С. 53–54.

З вибухом Першої російської революції 1905 р. значення В. Леонтовича виростає до значних масштабів. Проблема видання першої української щоденної газети на підросійській Україні, питання існування т. зв "комітету спадкоємців" фонду В. Симиренка, заснування київського "Товариства підмоги літературі, науці і штуці", аналогічного львівському, вибори в Державну думу, діяльність української фракції у ній, видання "Украинского вестника" в Петербурзі, фінансування Українського клубу, Українського наукового товариства у Києві, київської контори "Літературно-наукового вісника", купівля друкарні та заснування Інституту українознавства – ці та інші дрібніші проекти втілювалися за найактивнішої участі В. Леонтовича, і в багатьох випадках їхнє здійснення стало можливим завдяки Леонтовичу.

Наприкінці серпня 1906 р. під час перебування М. Грушевського у Києві відбулася нарада на київській квартирі В. Леонтовича в присутності Є. Чикаленка у справі фінансування петербурзького "Украинского вестника". Було ухвалено виділити з цією метою 2 тис. руб.[21].

У 1908 р. В. Леонтовича обрали головою старшин Українського клубу в надії на те, що він дістане на функціонування клубу кошти у В. Симиренка[22].

Київське "Товариство підмоги літературі, науці і штуці" фактично було легальною установою, через яку діяв комітет з розпорядження Симиренковими грошима на українські культурні цілі. Про це є згадка у щоденнику М. Грушевського за 25 лютого 1908 р.: "...справу Товариства для Симиренкових грошей посунути. Я їздив до Щоголева з проектом статута, у Леонтовича мали конференцію в сій справі. Чикаленко їздив до Антоновича, щоб чи не можна, і коли, до нього привезти нотаріуса, щоб списати заявку про нове Товариство"[23]. Заяву у нотаріуса підписали М. Лисенко, Є. Чикаленко, М. Грушевський та В. Леонтович. 29 лютого 1908 р. М. Грушевський вже на львівській своїй оселі дописав статут Товариства "підмоги..." і відіслав до Києва[24]. 14 березня (за ст. ст.) 1908 р. статут було завезено для реєстрації до київського губернатора П. Ігнатьєва, безпосередньо до завідувача діловодством губернського Присутствія С. Щоголєва[25]. Само затвердження відбулося 19 березня 1908 р.[26]. Про затвердження статуту товариства В. Леонтович написав М. Грушевському 20 березня 1908 р., зазначаючи, що єдина

---

[21] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 126зв. (запис від 28 серпня 1906 р.).

[22] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 23–24.

[23] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 182.

[24] Там само. – Арк. 182зв.

[25] Там само. – Арк. 184. 14 березня 1908 р. М. Грушевський записав у щоденнику: "Їздив до хріна Щоголіва в справі статуту. Леонтович нібито хворий, і я його виручив – повіз статут". Очевидно, до царського "цербера" С. Щоголєва краще було їхати В. Леонтовичу як російському поміщикові, що викликав менше відрази, ніж мазепинець М. Грушевський. Але їхати змушений був саме Михайло Сергійович.

[26] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. – С. 211 (коментар С. Панькової).

прикрість – обмеження території діяльності "Товариства підмоги…" лише 5-ма губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською і Полтавською[27]. У листі від 17 березня того ж року Є. Чикаленко повідомляв П. Стебницького про заснування товариства, додаючи, що, крім чотирьох вищеназваних засновників, у товариство вписано ще й членів В. Шемета, М. Комарова, П. Стебницького та В. Симиренка[28]. У щоденнику Є. Чикаленко називає серед членів товариства ще й дружину В. Симиренка Софію Іванівну[29]. У листі до М. Грушевського від 5 (18) березня Є. Чикаленко писав, що забрав затверджений статут від губернатора і відразу "побіг" до Леонтовича, але того в Києві вже не було[30].

Щодо уконституювання "Товариства підмоги літературі, науці і штуці" М. Грушевський у своєму щоденнику залишив запис: 2 січня 1910 р. до нього прийшли В. Леонтович та Є. Чикаленко; було розіслано запрошення на засідання членів-засновників цього товариства[31]. Саме засідання відбувалося на квартирі В. Леонтовича. Крім Є. Чикаленка був ще й М. Лисенко. У щоденнику про це М. Грушевський писав: "Уконституювали Т-во, вибравши Леонтовича головою (він запропонував мене, але очевидно було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонтович запропонував скарбником Симиренка, ми потім жартували, що Симиренко мусить щось покласти для ревізії. Передав Леонтович резолюцію: 2 тис. на Наукове т-во і 2 тис. на ЛНВ"[32]. Про цю оригінальну офіційну роль при "Товаристві підмоги..." В. Симиренка в своєму листі до П. Стебницького написав Є. Чикаленко. Він теж повідомив про обрання головою В. Леонтовича та очолення ревізійної комісії В. Симиренком – людиною, гроші якої це товариство, власне, й мало витрачати[33].

У травні 1911 р. "Товариство підмоги літературі, науці і штуці" призначило щорічну пенсію М. Коцюбинському у розмірі 2000 руб. Завдяки цьому письменник міг облишити роботу в земстві, яка давала йому засоби до існування, і віддатися цілком літературній праці. Ініціатором виділення цих коштів був саме В. Леонтович. І це не назвеш випадковістю. Він був одним з найбільших симпатиків художнього таланту М. Коцюбинського, мав з останнім обширне листування, часто зустрічався, при кожній нагоді допомагав чим міг. Одну половину коштів виділив В. Симиренко, а другу – то-

---

[27] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 32–35.

[28] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 87.

[29] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 23–24.

[30] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. – С. 102.

[31] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4 (152–155). – С. 100.

[32] Там само. – С. 101.

[33] 8 січня 1910 р. Є. Чикаленко писав П. Стебницькому: "Було зібрання «Товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Вас вибрали в члени. Єсть надія, що, може, се Товариство колись гратиме не останню роль в українському житті. Володимира Миколайовича вибрали за предсідателя, а Василя Федоровича за ревізора!" (Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 178).

вариство і безпосередньо сам Володимир Миколайович, який від себе дав 500 руб.[34]. В. Леонтович же влаштував М. Коцюбинському у Києві лікарський консиліум, який і вирішив покласти Михайла Михайловича в клініки університету до кращих кардіологів В. Образцова і М. Стражеска.

"Товариство підмоги..." для підтримки найбільших талантів та зміцнення їх позицій саме в українській літературі доплачувало найкращим письменникам стільки ж, скільки платила гонорару редакція ЛНВ. За друкований аркуш разом виходило 100 руб. До таких літераторів належали В. Винниченко, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Олесь.

У середині весни 1910 р. "Товариство підмоги..." виділило 500 руб. на видання опери М. Лисенка "Тарас Бульба", а також кошти на лікування В. Доманицького[35].

Через це товариство здійснювалося фінансування Українського наукового товариства у Києві. До УНТ особливий респект мали і В. Симиренко, і В. Леонтович. Коли за П. Столипіна почався похід проти українських інституцій і були закриті Український клуб і "Просвіта", обидва меценати товариства – Є. Чикаленко та М. Грушевський – вболівали за долю УНТ в Києві. Віра в довговічність цього товариства, на яке В. Симиренко і надалі хотів робити великі пожертви[36], не повинна була похитнутися.

У 1912 р. саме В. Леонтович, на прохання М. Грушевського, організував субсидіювання коштів Науковому товариству Т. Шевченка у Львові. НТШ потребувало внесення грошової застави на придбання кам'яниць на вулиці С. Чернецького (тепер В. Винниченка). Тому й не дивно, що НТШ вітало у себе В. Леонтовича як організатора української науки, що так невиправдано обурило В. Винниченка, який теж тоді був у Львові. 200 тис. руб., які привіз для Наукового товариства В. Леонтович, убезпечили НТШ від втрати будинків і сприяли зміцненню його матеріальної бази. Саме з цього часу, коли всі інституції М. Грушевського переїхали під один дах, закладалися зримі підстави академічності української науки.

В. Леонтович виявився вірним виконавцем волі В. Симиренка. По смерті останнього у 1916 р. на вдову Софію Іванівну чинився тиск її чорносотенними родичами Альбрантами[37], але через нотаріуса були переведені всі необхідні документи для уможливлення користування коштами небіжчика. З негласного комітету опіки грошима В. Симиренка на цей час вибули по

---

[34] Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. – С. 87.

[35] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік. – С. 112 (запис за 16 квітня 1910 р.).

[36] Там само. – С. 112 (запис за 13 квітня 1910 р.).

[37] 16 березня 1916 р. Є. Чикаленко писав до С. Єфремова: "Мабуть і він, сердега, запаморочився з бабою. Поки жив старий, то вона жила його розумом, але як не стало старого, то не стало й розуму. Мабуть таки доведеться полякати бабу... Бо на нас лежить відповідальність перед громадянством. Не хотілося б доходити до краю, бо може вийти пшик, коли завізьмуться Альбранти, що й «Основі» (одеський журнал, який недовго виходив у 1915 р. в Одесі. – *І. Г.*) підставили ногу. ... А може, Володимир Миколайович дійде до згоди з нею і мене викличе..." (Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. – С. 158).

смерті В. Антонович, М. Лисенко, М. Комаров; за намовою В. Антоновича виведено В. Науменка за українофільство, бо не визнавав права українців на власну політичну акцію. Натомість було введено С. Єфремова. Отже, розпорядниками спадщини стали В. Леонтович, М. Грушевський, І. Шраг, П. Стебницький, Є. Чикаленко та С. Єфремов. Щоб уряд не забрав цих грошей, які підуть на "антиурядові" цілі, вдова кожному членові комітету виділила 50 тис. руб., за які з вибухом Лютневої революції було придбано друкарню Барського для друку українських книжок і відродженої щоденної газети "Нова Рада"[38]. Гроші В. Симиренка, як фонд "Товариства підмоги літературі, науці і штуці", пішли на розгортання праці з випуску "Нової Ради" як пайового акціонерного підприємства; на нього припало чотири паї розміром 20 тис. руб., вартість кожного паю, таким чином, була 5 тис. руб. Один пай взяла книгарня, один – Є. Чикаленко. Інтереси товариства серед засновників "Ради" представляли В. Леонтович і М. Грушевський. Ці паї ні В. Леонтович, ні професор не взяли як іменні. Володимир Миколайович боявся, що в нього задурно відберуть землю і не буде за що утримувати родину. Але в комісії із заснування нової газети В. Леонтович відігравав ключову роль – він був відпоручником інтересів вдови В. Симиренка Софії Іванівни[39].

В. Леонтович – Є. Чикаленко: провідна роль Володимира Миколайовича в утримуванні газети "Рада"

На сьогодні в історіографії вже добре з'ясовано особливе місце Євгена Чикаленка у виданні першої щоденної наддніпрянської газети "Громадська думка – Рада". Проте незаслужено мало говориться про значення Володимира Леонтовича в утриманні на фінансовому плаву цієї газети. Останнього теж треба вважати другою-третьою ключовою постаттю в рятуванні цієї газети від банкрутства. Власне, його ім'я неможливо відірвати від другого благодійника "Ради" – Василя Симиренка. В середньому щороку В. Леонтович і В. Симиренко покривали половину видатків на це видання. А щорічний бюджет вимагав закривати бюджетну діру на ⅔ реальних витрат.

У листі від 25 жовтня 1905 р. до П. Стебницького Є. Чикаленко повідомляв, що для газети необхідно в рік мати 60 тис. руб. Чикаленко міг дати 10 тис. руб., Симиренко обіцяв 15 тис., а В. Леонтович – 5 тис. руб.[40]. Решту сподівалися виручити від дрібніших спонсорів і передплати. Щомісяця газета вимагала 6 тис. руб. У першій половині 1906 р. "Громадська думка" мала вже 4093 передплатники, але після закриття її владою залишилося лише 1509 чол.[41]. Причому повну річну передплату здійснювало тільки 500 осіб.

В. Леонтович поруч з Є. Чикаленком був, за сучасною термінологією, промоутером усієї справи. На затвердження адміністрації було подано кілька

---

[38] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 360.

[39] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 488.

[40] Там само. – С. 12.

[41] *Чикаленко Є.* Спогади. – С. 466.

варіантів назв газет і журналів з відповідною програмою. Подавали проекти й Є. Чикаленко та Б. Грінченко, але дозвіл протягом двох тижнів найшвидше одержав саме В. Леонтович. Є. Чикаленко згадував, як Володимир Миколайович "прийшов до редакції з радісною вісткою, що нам «крамольникам» заборонено, а йому дозволено"[42].

В. Леонтович вважався з юридичного погляду відповідальним редактором і видавцем, та й не лише вважався, а й сам охоче друкувався на сторінках газети, але фактичним редактором "Громадської думки" був дуумвірат Б. Грінченко – С. Єфремов, які й надавали лівого ідеологічного забарвлення цій газеті. Проти цього В. Леонтович постійно протестував, але не міг дотриматися центристської лінії політичного спектру в газеті. Він боявся, що його можуть покарати штрафами і посадити до в'язниці за те, що й сам вважав помилковим і проти чого активно виступав. Не спочуваючи напряму газети, заданому Б. Грінченком – С. Єфремовим, він відмовився від офіційного редакторства, але залишався відповідальним редактором "Громадської думки"[43].

Є. Чикаленко визнавав слушним обурення В. Леонтовича, вважаючи його реакцію хіба що занадто гострою. Євген Харлампійович згадував, як Володимир Миколайович постійно обурювався з приводу статей політичного змісту в газеті, особливо аграрно-економічних. "Скрізь в статтях, у хроніці він убачав проповідь одібрати дурно землю, – писав Є. Чикаленко. – Одверто сказавши, я й сам це помічав, але не надавав цьому такого значення, як Леонтович"[44]. Леонтович нервувався, зривався на підвищену тональність у розмові, казав, що не хоче, щоб під його іменем виходила газета, яка підбурює селян проти заможних верств суспільства. С. Єфремов у своїх спогадах висвітлював реакцію Володимира Миколайовича з погляду свого і Б. Грінченка: "Цей лагідний, симпатичний і делікатний чоловік, безперечний демократ з переконання, враз почутив у собі поміщицьку істоту і, наляканий аграрним рухом та страхом, що землю «видиратимуть», – до кожного чіплявся слова і всюди бачив якусь задню думку, ману, нещирість, заспокоювання на словах з тим, щоб робити на ділі інакше. Була це, безперечно, хвора уява, страхи вибитої з колії людини"[45].

І все ж, здається, найоб'єктивнішою у цьому конфлікті між В. Леонтовичем, з одного боку, та Б. Грінченком і С. Єфремовим, з другого, в газеті "Громадська думка" виглядає позиція Є. Чикаленка, який у спогадах писав: "Грінченко, Єфремов, а за ними й інші йшли за московським «Сыном Отечества», який тоді друкував просто есерівські прокламації в своїх передовицях, з другого боку В. Леонтович, якого цей напрямок обурював. Я намагався примирити ці дві сторони і раз-у-раз підкреслював, що ми спочатку рішили видавати газету в межах програми Демократично-радикальної партії, в якій тоді було сказано, що земля повинна бути викуплена, а не

[42] Там само. – С. 445.
[43] Там само. – С. 457.
[44] Там само. – С. 449.
[45] *Єфремов С.* Щоденник. Про дні минулі: (Спогади). – К., 2011. – С. 610.

одібрана задурно у поміщиків. Цей пункт програми найбільше хвилював Леонтовича, бо він ясно бачив, що Грінченко і К° радо проповідували б одібрати землю дурно; він раз-у-раз запевняв, що вони тайні есери"[46].

Біда української ситуації полягала у незвичайній вузькості соціальної бази українського руху, намаганні незначного числа інтелігенції пристосуватися до аномальної ситуації на селі, катастрофічного безземелля селянства. Трагікомізм ситуації полягав у тому, що в одній Радикально-демократичній партії опинилися й поміщики-дідичі Є. Чикаленко й В. Леонтович, які займали помірковане становище і представляли демократичне крило партії, натомість Б. Грінченко і С. Єфремов презентували радикальне крило і були прихильниками перерозподілу власності, не зважаючи особливо на інтерес майновитої частини суспільства.

Спроба налагодити співпрацю між Б. Грінченком і В. Леонтовичем Є. Чикаленкові не вдалася. Комбінація, за якої прихильник Бориса Дмитровича Ф. П. Матушевський ставав офіційним редактором газети, образила В. Леонтовича. Він дорікнув Є. Чикаленкові у домовленостях з Б. Грінченком та К° і сприйняв пропозицію призначення Федора Павловича на його посаду як бажання редакційного комітету "виперти" його з газети[47].

Відхід В. Леонтовича від активної ролі в щоденній газеті мав фатальні наслідки для наступної щоденної газети "Рада", яка постала після закриття 18 серпня 1906 р. царською адміністрацією "Громадської думки". Ображений В. Леонтович перестав цікавитися газетою, що вже не була його дітищем. І це наразило її протягом всіх років існування (1906–1914) на постійну загрозу закриття через нерентабельність. Якщо "Громадська думка" завдяки активній заінтересованості В. Леонтовича мала на весь рік стабільне забезпечення від нього і передусім від В. Симиренка, то "Рада" через відхід В. Леонтовича від активної спонсорської допомоги стала спиратися фактично лише на фінансові засоби Є. Чикаленка. З приводу свого ставлення до "Ради" В. Леонтович писав 12 жовтня 1906 р. до М. Грушевського: "Щодо гарантій на щоденний часопис, то не можу зрозуміти, звідки Євген Харлампович собі вигадав, ніби ту гарантію я або Василь Хведорович дамо і на той рік. Певен так само і за Василя Хведоровича як і за себе, що сього не буде. Як і Ви, думаємо, що є в нас більш важні завдання та що щоденний часопис видавати поки що безнадійно. Нарешті часопису, в якому буде той склад співробітників, який є зараз в «Раді» ні я, ні Василь Хведорович, ні в якому разі не станемо на допомозі, бо не згоджуємося в напрямку, та й дістали вже чимало прикростей від цього товариства"[48].

---

[46] *Чикаленко Є.* Спогади. – С. 436. Цікаво, що арешт С. Єфремова у 1906 р. київськими жандармами пояснювався належністю С. Єфремова до есерівської селянської "Спілки". Але есером С. Єфремов напевно не був, йому завжди була чужа есерівська програма соціалізації земельної власності. У часи революції він був постійним опонентом і критиком есерівської ідеології. Розрив з М. Грушевським стався на ґрунті переходу останнього в табір УПСР та загравання з лівою ідеологією есерівського вирішення земельного питання в Україні.

[47] Там само. – С. 449.

[48] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 12–18.

Євген Харлампійович, не маючи можливості покривати усі дефіцити "Ради", щоразу сподівався лише на добру волю В. Симиренка. А ця воля В. Симиренка залежала від ставлення до "Ради" з боку В. Леонтовича, яке постійно було переважно прохолодним. Лише в останній момент, коли вирішувалася доля існування газети, В. Леонтович передавав 10–12 тис. руб. на покриття дефіциту. І газета закінчувала рік та починала виходити наступного року. Ця непевність психологічно дуже мучила Є. Чикаленка, але він, попри повну фінансову безперспективність, що "Рада" стане на власні ноги, продовжував її видавати першу половину року за власні кошти, а другу половину дефіцит покривався завдяки В. Леонтовичу, який хоч і був ображений та теж потерпів на здоров'ї через конфлікт з Б. Грінченком, але не міг дозволити, щоб газета пропала.

Перспектива закриття газети і відсутність сталого передплатника змусили Є. Чикаленка думати про зміну ідеологічного обличчя видання. Якщо "Громадська думка" робилася під смак низів, незаможної публіки, то "Раду" Є. Чикаленко вирішив видавати для інтелігенції, власне, вона була зорієнтована на середній клас, який потребував газети і готовий був її передплачувати. З другого боку, Є. Чикаленко, потребуючи постійної підтримки В. Леонтовича, змушений був рахуватися з тим, що коли в новій газеті головною дійовою особою буде Борис Грінченко, то жодної надії на грошову підтримку від В. Леонтовича годі й сподіватися[49]. Євген Харлампійович домовився про редакторство з О. Русовим і з тією радісною новиною пішов до В. Леонтовича, але той холодно поставився до цієї новини і сказав, що все одно "не дасть і копійки на газету, бо вважає її нікому не потрібною, ніхто нею не цікавиться"[50]. Чикаленко при цьому відповів, що вважає В. Леонтовича своїм спільником, бо вже одержав від Володимира Миколайовича 6 тис. руб. на 1906 р., і якщо грошей від нього далі не дістане, все одно сподіватиметься на співпрацю у наступні роки. Але В. Леонтович рішуче відмовився від участі в газеті. Є. Чикаленко залучив до умовляння В. Леонтовича В. Б. Антоновича. Володимир Боніфатійович вважав, що щоденна газета важливіша за популярну книгу, місячник або тижневик[51].

Приєднався до ідеї нової газети й М. Грушевський, який хотів мати у новозаснованій "Раді" свій вплив. Адже група Б. Грінченка – С. Єфремова стояла на позиціях наддніпрянського сепаратизму і виступала проти перенесення з Галичини видань та інституцій львівського професора, що засновувалися як загальноукраїнські видання і мали, за задумом голови НТШ, з настанням відповідних часів діяти у Києві. Бажання усунути Б. Грінченка з ролі фактичного редактора щоденної газети у М. Грушевського та у В. Леонтовича збігалося. М. Грушевський до того ж запропонував Є. Чикаленкові нову систему організації видавничої праці, за якої справу ведення газети вирішував не редакційний комітет, де більшість належала симпатикам

[49] Там само. – Арк. 471.
[50] Там само. – Арк. 472.
[51] Там само. – Арк. 473.

Б. Грінченка, а видавці газети: Є. Чикаленко, М. Грушевський і В. Леонтович. Ця думка сподобалася В. Леонтовичу, і він погодився влаштувати побачення з В. Симиренком (яке, схоже, так і не відбулося), а головне, пообіцяв від останнього грошову підтримку у розмірі 5000 руб. Сам же В. Леонтович грошей не дав, бо розпочав спорудження у Києві власного будинку. Свою участь у газеті він розглядав лише в ролі довіреної особи В. Симиренка[52].

У жовтні 1906 р., коли замість "Громадської думки" вже почала виходити "Рада", Є. Чикаленко мав нову розмову з В. Леонтовичем. Він просив його стати видавцем газети, але вже тепер робити газету "не для голоти, а національно-ліберальну «прилічну»"[53]. Є. Чикаленко до умовлянь В. Леонтовича виділяти кошти на газету залучив лідера Петербурзької української громади Петра Стебницького. Той у листах з Петербурга до В. Леонтовича просив не залишати Є. Чикаленка наодинці з газетою у фінансовій скруті. На запитання П. Стебницького, чи не змінилося ставлення В. Леонтовича до "Ради" через те, що тепер в газеті немає ніякої "есерівщини", Є. Чикаленко відповідав у листі від 14 жовтня 1907 р.: "Володимир Миколайович вважає газету для себе зовсім чужою. Правда, вона тепер його не так дратує, але він зовсім байдужий до неї – йому все одно, чи вона є, чи її нема"[54].

1908 р. ситуація з додатковим фінансуванням "Ради" повторилася. Після листа П. Стебницького у вересні субсидія від В. Симиренка через посередництво В. Леонтовича була одержана в тому ж розмірі. Посприяв цій допомозі і той факт, що М. Грушевський відійшов від "Ради" і розпочав проект власної газети "Село". "Коли Володимир Миколайович дізнався, – писав 26 вересня 1908 р. Є. Чикаленко П. Стебницькому, – що Михайло Сергійович одійшов од газети, то гаряче став мене запевняти, що він сам готовий мене піддержати і участю в газеті, і буде клопотатися, щоб Василь Федорович не одібрав субсидії"[55]. Євген Харлампійович це пояснював тим, що він був у спілці з М. Грушевським і, підтримуючи проекти останнього, теж був одним з постійних "натискачів" на В. Леонтовича. Коли ж М. Грушевський відійшов від "Ради", то перестав сприйматися В. Леонтовичем в тандемі з Є. Чикаленком. Є. Чикаленко писав В. Леонтовичу про 12 тис. руб. допомоги, але листовної відповіді не одержав. Оскільки наступав час "Ч", гроші ці В. Леонтович знаходив і передав Чикаленкові.

1 вересня 1908 р. в редакції "Ради" зустрілися В. Леонтович, М. Грушевський і Є. Чикаленко. Євген Харлампійович зустрів Володимира Миколайовича фразою: "Ну й солодкі ж Ви стали, просто аж губи злипаються. Чи є у Вас хоч містина, не просякнута цукром". Цим він натякав, що за справою будівництва цукрового заводу в Ромодані В. Леонтович відійшов від

---

[52] Там само. – Арк. 475.

[53] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 47.

[54] Там само. – С. 68.

[55] Там само. – С. 115. У щоденнику М. Грушевського є запис подібного змісту, який датується 19–21 грудня 1908 р.: "В п'ятницю був у «Раді», де (Леонтович. – *І. Г.*) наговорив, наобіцяв (1 тис. від себе, заступити Чикаленка при газеті – і потім на кілька день просив 20 тис. у Чикаленка)". (ЦДІАК. – Ф. 125. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 233).

громадських клопотів. Дорогою на панахиду по І. Карпенку-Карому Є. Чикаленко знову повернувся до проблеми покриття боргів газети.

"– Як Ви думаєте, чи молитися мені за упокой «Ради»?

– Ну, а почім я знаю? – відповів (В. Леонтович. – *І. Г.*) роздратовано"[56].

Але принципово проблема з фінансуванням "Ради" не змінилася й у наступному 1909 р. У вересні 1909 р. Є. Чикаленко знову скаржився П. Стебницькому на брак коштів і просив від себе написати про додаткове асигнування грошей[57]. Як і минулого 1908 р., у серпні на 1909-й Є. Чикаленко просив додаткових 2 тис. руб. 14 вересня 1909 р. Євген Харлампійович нарікав на В. Леонтовича в листі до П. Стебницького: "Я просив його прислати тисячу рублів (останню з 10 тис.) і просив умовити Василя Федоровича, щоб той дав ще 2 тис., т. є. 12 тис., але одповіді я й досі на мій лист не одержав, а вже минув місяць. Правда він заходив в редакцію, коли мене не було, і сказав зав. конторою, що ще на 1 октября пришле тисячу рублів (я просив ще на 1-ше сентября). Коли ж доведеться з ним побачитись, то певне буде цілуватись, наче зовсім щиро, але про газету розмову буде обминати. Я рішучо нічого не можу розібрати – інший раз я бачу щирість, інший – фальш"[58].

13 жовтня 1909 р. В. Леонтович нарешті повідомив, що додаткові дві тисячі від В. Симиренка будуть надані. Це була відповідь на прохання Є. Чикаленка від 15 серпня. Пояснюючи важливість цієї новини П. Стебницькому, Євген Харлампійович писав, що "од субсидій Василя Федоровича залежить чи буде «Рада» на той рік, чи ні"[59]. 16 жовтня без попередження В. Леонтович передав 2 тисячі, і Є. Чикаленко вже не звинувачував В. Леонтовича у нечулості. У листі до П. Стебницького він писав: "Не думаю, щоб (Володимир Миколайович. – *І. Б.*) не одповідав умисне, а просто чоловік загруз по шию в сахар і забув за все. А коли побачиться, тоді згадає і покається. Літом я був у нього; вітав він мене гостинно, як і завжди"[60].

В. Леонтович дав ці гроші, дивуючись "хохляцькій впертості" Є. Чикаленка будь-що тягти газету й далі. Навіть, "розм'якнувши" від нарікань на долю видавця "Ради", від себе додав ще 1 тис. руб.[61].

1910 рік не приніс полегшення з коштами на покриття дефіцитів "Ради". Стосунки Є. Чикаленка й В. Леонтовича залишалися на рівні попередніх років. У березні Є. Чикаленко так змальовував у листі до П. Стебницького ситуацію зі ставленням В. Леонтовича до традиційних прохань на покриття фінансової прірви: "...всі йдемо з дефіцитами, яким кінця краю не видно, а руки дающих вже починають оскудєвать. Володимир Миколайович явно ухиляється навіть від особистих зносин. Я певний був, що він дося сидить в

---

[56] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 24–26.

[57] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 145–146.

[58] Там само. – С. 150.

[59] Там само. – С. 153.

[60] Там само. – С. 155.

[61] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 71.

Петербурзі з хворою Юлією Володимирівною, аж недавно, ненароком дізнався, що він тут"[62]. У квітні 1910 р., коли відбувалося засідання "Товариства підмоги...", Є. Чикаленко відзначив пожвавлення інтересу В. Леонтовича до громадських справ і прихід його на журфікс в гості до себе[63]. Цього року грошей від В. Симиренка на "Раду" В. Леонтович дав не у вересні-жовтні, як у попередні роки, а ще у липні. З деяким розпачем Є. Чикаленко це так коментував у листі до П. Стебницького: "Володимир Миколайович, хоч пізно трохи, а дав грошей, звичайно, не своїх, а за свої мовчить, хоч якось так розжалобився, що обіцяв дати і свою тисячу рублів"[64]. У вересні Є. Чикаленко констатував систематичне ухиляння В. Леонтовича від зустрічей: "приїздить на короткий час в Київ, сам не зайде до мене і не сповістить про свій приїзд і доводиться безрезультатно ловити його, нехтує тобою до образи, а мусиш терпіти"[65]. Зрештою це "нехтування" і "ухиляння" можна зрозуміти. Його шукали з однією метою – попросити чергову порцію грошей, від давання яких В. Леонтовичу було важко відмовитися. А ці гроші треба було у свою чергу випросити у В. Ф. Симиренка.

Цікаво, що в 1911–1914 рр. нарікання на ловлення В. Леонтовича для "припертя до стінки" черговою ратою грошей на "Раду" вже не зустрічаються ні в листах до П. Стебницького й М. Грушевського, ні в щоденнику Є. Чикаленка. Отже, очевидно, ситуація з допомогою від В. Симиренка не була такою нагальною. А можливо, вона в ці роки надходила без таких клопітливих проблем, як у перші п'ять років виходу газети.

Напевно, попри т. зв. "байдужість", В. Леонтович переймався справою газети, а як людина м'яка і вразлива, він близько до серця брав душевні муки Є. Чикаленка і не відмовляв у допомозі в останню хвилину. В. Леонтович переймався ситуацією з Є. Чикаленком і "Радою", але не міг дати певної позитивної відповіді відразу, тому й мовчав, не відповідав на листи не лише Євгенові Харлампійовичу, а й М. Грушевському та П. Стебницькому. Останнього Є. Чикаленко "використовував" як "громадську совість", як посередника у справі добування грошей із Симиренкових кишень. При особистих зустрічах В. Леонтович вибачався за мовчанку, часто пояснював її постійним відчуттям пресії від тих людей, що чекають на матеріальну підтримку громадських ініціатив[66].

Стосунки між двома меценатами були близькими. Кожен добре розумів, відчував один одного. В. Леонтович через свого брата, члена Державної Ради

---

[62] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 181.

[63] Там само. – С. 189.

[64] Там само. – С. 202.

[65] Там само. – С. 213.

[66] Там само. – С. 160, 163, 165. У листі від 13 грудня 1910 р. П. Стебницький розповідав Є. Чикаленкові про цей "синдром провини" В. Леонтовича: "Якось кумедно почав виясняти, чом не одповідав мені на листи: бо, мовляв, такі виходили ненормальні зносини про київські справи..., що він не міг прибрати підходящого тона на одповідь, а тільки думав собі – що коли вже про нього Стебницький та Чикаленко такої думки, то що вже інші!" (С. 242).

від Полтавщини в Петербурзі, виклопотав дозвіл для сина Чикаленка Левка на навчання в Петербурзькому університеті у 1912 р.[67].

Так само й до "Ради" В. Леонтович був завжди близький; сам там час від часу друкувався. Останній головний редактор "Ради" Андрій Ніковський в часи Першої світової, коли "Рада" за розпорядженням влади була закрита, працював у В. Леонтовича репетитором його сина та й жив деякий час в його київському будинку на Олександрівській вулиці.

У роки української революції Володимир Леонтович продовжував близько стояти до газети і залишався її спонсором, даючи гроші В. Симиренка як один з неофіційних пайовиків газети.

Людина тонкої душевної організації, В. Леонтович болісно сприймав усякі негативні, навіть якщо вони лише частково зачіпали його репутацію, оцінки своєї громадської праці. Коли друком з'явилися спогади і щоденник Є. Чикаленка, він дуже образився на Євгена Харлампійовича за представлення його ролі в громадському житті України і перервав з ним стосунки на певний час[68]. Але по смерті Є. Чикаленка саме В. Леонтович був одним з перших, хто відгукнувся в некрологах про непересічне значення постаті видатного видавця "Ради" в українському суспільному житті. Причому джерелом для перших рефлексій у журналі "Тризуб" служили якраз ті "Спогади", на які так образився Володимир Миколайович за життя Є. Чикаленка.

В. Леонтович і М. Грушевський: співпраця на громадському полі

Про взаємини В. Леонтовича й М. Грушевського, як правило, інформація береться зі спогадів Володимира Миколайовича, написаних на еміграції. В них автор віддає належне науковій праці вченого та його організаторським талантам і працелюбству, негативно, причому досить різко, відгукується про М. Грушевського як про політика, діяча і критикує його людські якості. Квінтесенцією думок В. Леонтовича на схилку життя про М. Грушевського може служити таке його висловлювання: "Політикування, нещирість, бажання усім та всіма керувати і усіх та усе вести по своїй думці завжди були прикметами Грушевського та його діяльності. Маючи такий вплив серед українських діячів, працюючи разом з ними, він нікого не любив, нікого не поважав та до усіх ставився тільки як до матеріалу, приховуючи це зовнішньою ввічливістю. Українці наддніпрянські, вдячні за його працю, дарували йому ці його хиби, в кожнім разі легковажили їх, вважали дрібними, але в Галичині, де Грушевський професорував і стало мешкав багато років, громадянство ставилося до їх гостріше. ... Зразу привітали його галичани дуже радо..., але згодом він своїм політикуванням та верховодництвом так дозолив багатьом місцевим людям, що проти його обурилися сливе усі і була навіть мова про громадський суд над усією його діяльністю і поведінкою. ...По життю своєму він був «буржуй з буржуїв», а в додачу ще дуже скупий та жадібний на гроші.

---

[67] Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. – С. 103.

[68] Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. – С. 263 (лист до С. Єфремова від 14 липня 1925 р.).

Мав велике майно, більше як дехто з тих, кого він помітував як буржуїв... Ні на які громадські справи ніколи не поступував він нічого з своїх грошей та не зрікався навіть одержувати гонорар за свої дрібні статті”[69].

Така різка оцінка В. Леонтовичем М. Грушевського була викликана участю голови УЦР в соціалістичному експерименті, спробі побудувати ліву УНР, що закінчилося поразкою українців у боротьбі за незалежність. В основних рисах ці оцінки збігаються зі ставленням до М. Грушевського Є. Чикаленка і О. Лотоцького. Але два останніх діячі поставилися до М. Грушевського виваженіше, глибше змалювали його постать, не пішли на повідку своїх хвилевих настроїв, а тому негативи постаті М. Грушевського там зрівноважені безперечними позитивами дореволюційної діяльності, а тому і виглядають куди об’єктивнішими. Важко погодитися з крайністю оцінок щодо неповаги та нелюбові М. Грушевського до всіх, хто оточував його у суспільній праці, карикатурно виглядають і звинувачення у жадібності та недаванні жодної копійки на громадські цілі. Фактів проти цих закидів є більш ніж достатньо. А ощадливість і економність М. Грушевського не варто плутати зі скупістю.

Цікаво порівняти оцінки В. Леонтовичем М. Грушевського та В. Науменка[70]. Останній був в одному несоціалістичному таборі з Володимиром Миколайовичем у часи української революції і здобувся на позитивне ставлення В. Леонтовича. А до 1917 р. через українофільство Володимира Павловича більшими преференціями у В. Леонтовича користувався М. Грушевський. Опосередковано саме В. Леонтович якоюсь мірою спричинився до закриття дітища В. Науменка – “Киевской старины”, бо в дилемі, щó фінансово підтримувати – “Записки УНТ” чи “Киевскую старину”, обрав журнал М. Грушевського і переконав В. Симиренка давати гроші на видання, що переходили до Києва зі Львова.

Особисте в цих оцінках В. Леонтовича свідчить передусім про період тісних взаємин у передреволюційну добу, про час перебування Володимира Миколайовича в орбіті потужного психологічного впливу М. Грушевського. Про цей вплив у часи Першої російської революції збереглися записи Є. Чикаленка. Він писав: “Грушевський його просто придавлює, гнітить морально. Він раз у раз добивається від В. Ф. Симиренка субсидій на всякі громадські справи, і це все робиться через Леонтовича, бо сам В. Ф. Симиренко нікого не приймає. Дійшло вже до того, що Леонтович просто тікає від Грушевського, а коли це не вдається йому, то він перед Грушевським звивається, як в’юн на сковороді. Він пасує перед його авторитетом, не може встояти проти логіки Грушевського, але не каже йому, що В. Ф. Симиренко замовчує всякі проекти Грушевського і таким робом виходить наче Леонтович сам їх освітлює перед Василем Федоровичем так, що той не дає на їх грошей. Взагалі я не можу розібрати – чи він спочуває проектам Грушевського, бо раз у раз обіцяє поговорити з Василем Федоровичем, а нарешті тікає від Грушевського”[71].

---

[69] *Леонтович В.* Зібрання творів. – Т. 3. – С. 190, 192.

[70] Там само. – С. 317–321.

[71] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 29–30 (запис від 27 вересня 1908 р.).

А в науково-видавничих проектах М. Грушевського роль В. Леонтовича була ключовою. Через нього він одержував кошти на Українське наукове товариство у Києві, на підтримку газет, які Михайло Сергійович видавав у Києві. Низка задумів М. Грушевського через небажання В. Леонтовича просити для них коштів у В. Симиренка так і не була втілена в життя.

Співпраця між обома діячами національного руху розпочалася ще в 1896 р., коли по заснуванні української громади в Петербурзі В. Леонтович пише листа М. Грушевському у Львів, закликаючи до тісніших зносин петербурзьких українців з Галичиною[72]. Тоді ж він писав, що збирається подавати документи на дозвіл українського журналу, який не було одержано. Володимир Леонтович був одним з небагатьох наддніпрянських українців, які дуже схвально дивилися на позитивну культурно-політичну роль Галичини для підросійської України, розуміли її українізуючий вплив на Наддніпрянщину.

Відомий факт – заповідження бібліотеки відомого філософа В. Лесевича НТШ. Але менш відомо, що виконавцем цієї волі, а можливо, й ініціатором такого рішення був В. Леонтович. Саме він повідомив М. Грушевського про готовність у грудні 1905 р. передати бібліотеку до НТШ і практично цей заповіт втілив у життя, власноручно спакувавши і відіславши книжки зі своєї київської оселі та садиби на хуторі Оріхівщина. Робота ця вимагала великої пильності, бо бібліотека В. Лесевича мала близько 250 пудів ваги[73]. Знаючи про повагу В. Леонтовича до свого тестя В. Лесевича, М. Грушевський замовив йому для видань НТШ підготувати статтю про наукове значення спадщини філософа. Та В. Леонтович відмовився, не будучи фахівцем з зазначеної проблеми.

В. Леонтович виконував для М. Грушевського і суто приватні замовлення. Так, у 1906 р. він підшуковував для професора ділянку землі в Києві для спорудження будинку. Таку землю було підшукано на Кирилівській вулиці[74]. Але зрештою від цієї ідеї М. Грушевський відмовився, купивши ділянку на Паньківській вулиці.

1906 рік був ключовим у визначенні напрямної українського руху. М. Грушевський, будучи вірним стратегії "Галичини – українського П'ємонту", розглядав культурні проекти, які витворилися навколо НТШ, як спільний здобуток соборної України і хотів їх перенести на київський ґрунт. Низка діячів Наддніпрянщини намагалися творити нові структури, які протиставляли себе НТШ, "Літературно-науковому віснику" як галицьким виданням. М. Грушевський сприйняв таку постановку питання Б. Грінченком і С. Єфремовим як наддніпрянський сепаратизм, що стояв на заваді формування всеукраїнської культурної традиції. Кілька статей у "Громадській думці", що порушували проблему "галицької" мови писань авторів зі Львова, були сприйняті М. Грушевським як осторога підросійських українців проти галичан і викликали заяву М. Грушевського, І. Франка і В. Гнатюка,

[72] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 1–4 (лист від 11 грудня 1896 р.).
[73] Там само. – Арк. 5–9.
[74] Там само. – Арк. 12–18.

подану на ім'я відповідального редактора В. Леонтовича. У заяві, писаній рукою М. Грушевського, говорилося: "Становище, зайняте редакцією «Громадської думки», зазначене рядом фактів, спеціально ж – її ексклюзивний партикуляризм супроти національної роботи сотворених на галицькім ґрунті... змушують нас звернутися до Вас як видавця і отвічального редактора з проханням не уважати нас більше співробітниками «Громадської думки» і зняти наші імена з реєстра співробітників... мусимо зняти з себе підозріння в тім, мов би ми солідаризувалися з становищем редакції"[75]. 12 квітня 1906 р. В. Леонтович відповів листом до М. Грушевського, в якому писав, що заява проводу НТШ його тяжко засмутила і він впевнений, "що в основі (конфлікту. – *І. Г.*) якесь непорозуміння, бо знаю погляди співробітників на ту справу, з-за якої повстало непорозуміння"[76].

Є. Чикаленко і В. Леонтович як головні спонсори нових видавничих проектів спочатку взяли сторону Б. Грінченка – С. Єфремова, але конфлікт між двома останніми і В. Леонтовичем навколо питання про лівацьке висвітлення аграрної проблеми призвів до виходу Володимира Миколайовича з редакційного комітету першої щоденної української газети, а з ним відходила і фінансова підтримка проекту газети "Рада" – журналу "Нова громада".

Така ситуація повертала на порядок денний ідею М. Грушевського про перенесення до Києва ЛНВ і заснування УНТ з його друкованим органом "Записками УНТ" замість "Нової громади" та "Киевской старины". На журнали М. Грушевського В. Леонтович готовий був просити гроші у В. Симиренка. У такій ситуації для М. Грушевського В. Леонтович перетворювався на ключову постать в українській політиці на Наддніпрянщині.

Через В. Леонтовича М. Грушевський намагався схилити гурт редакції "Киевской старины" з'єднатися з новоствореними "Записками УНТ". Але від цієї ідеї В. П. Науменко відмовився. Володимир Павлович запропонував перетворити "Киевскую старину" на двомовний науковий журнал, де наукова частина виходитиме російською і українською мовами, а публіцистична – лише українською. Спроба схилити В. Науменка – О. Левицького до злуки з ЛНВ і "Записками УНТ" не увінчалася успіхом. Стара гвардія Київської громади і молодоукраїнці, що вже з цієї громади фактично вийшли (Б. Грінченко і С. Єфремов), напосідалися на В. Леонтовича, щоб він продовжив фінансування "Киевской старины" і "Нової громади". Цей тиск можна було урівноважити лише включенням до цього питання М. Грушевського. У 1907–1908 рр. вже від пресії М. Грушевського потерпатиме В. Леонтович. Але тоді для Володимира Миколайовича шальки терезів схилилися на бік пропозиції М. Грушевського. В. Леонтович і Є. Чикаленко зробили вибір на користь соборницького проекту голови НТШ. Ставало зрозумілим, що старі видання мусять закритися, а підняти нові й дати їм хід в змозі лише М. Грушевський. 26 жовтня 1906 р. В. Леонтович закликає М. Грушевського якнайшвидше їхати до Києва і брати до рук "бразди правління": "Тут йде такий

[75] Там само. – Спр. 275. – Арк. 169–169зв.
[76] Там само. – Спр. 600. – Арк. 10–11.

розгардіяш, що хоч йде розмова про багацько видань, а боюсь, щоб наприкінці не трапилось так, що і одного не буде”[77]. М. Грушевський, одержавши цього листа, занотовує у щоденнику: “Дивний збіг подій: дістав лист від Чикаленка[78], з якого виходить, що треба їхати, лист від Леонтовича, де той теж мене кличе приїхати як скорше…”[79].

В. Леонтович на прохання М. Грушевського клопочеться про зайняття останнім кафедри російської історії в київському університеті, радиться із симпатиком цього плану професором В. Перетцом. У листі за жовтень 1906 р. Володимир Миколайович подає приблизний розклад сил при можливому голосуванні за кандидатуру М. Грушевського. За М. Грушевського готові були голосувати лише 6 професорів (В. Антонович, І. Лучицький, В. Перетц, Г. Павлуцький, Ф. Кнауер та Й. Леціус, проти – 7 (М. Бубнов, М. Дашкевич, Т. Флорінський, Ю. Кулаковський, С. Голубєв (у листі В. Леонтовича помилково Голубцов), А. Сонні, П. Ардашев, невизначену позицію мали 6 осіб (Й. Покровський, М. Довнар-Запольський, П. Голубовський, С. Гіляров, А. Лобода, В. Іконников)[80]. В. Леонтович спільно з В. Перетцом, який подав до Ради Університету Св. Володимира подання на відкриття кафедри історії української мови та літератури, виношують план відкриття при університеті приватної приват-доцентури, забезпеченої спонсорськими коштами для читання цього предмета українською мовою, і пропонують це М. Грушевському, бо сподіватися на державний дозвіл такої кафедри було нереально.

В розгортання цієї теми у М. Грушевського виникає більш широкий план утворення Інституту українознавства чи суспільних наук, де б можна було утворити до десятка кафедр з усього спектру українознавчих дисциплін, на яких би можна було готувати спеціалістів, які з часом змогли б обійняти відповідні кафедри державних університетів. Такий приватний інститут професор хотів утворити на гроші В. Симиренка і сподівався в цьому на допомогу В. Леонтовича. Але останній несподівано встав в опозицію, і цей проект, на жаль, так і не було втілено в життя.

М. Грушевський дуже сподівався на можливість у 1907–1908 рр. відкрити альтернативний до державних російських український вищий навчальний заклад, який би поєднував функції освітні та наукові. Фактично цей заклад мав стати попередником гуманітарних інститутів Національної академії наук України. У листопаді–грудні 1907 р. та січні–лютому 1908 р. він з цього питання кількаразово зустрічався з В. Леонтовичем і Є. Чикаленком, але переконати В. Леонтовича виділити кошти так і не вдалося. 16 листопада 1907 р. М. Грушевський і Є. Чикаленко зійшлися у Володимира Миколайовича. Михайло Сергійович зафіксував у щоденнику: “Я заговорив про

[77] Там само. – Арк. 20–23.

[78] Про цей лист у щоденнику є згадка від 21 жовтня 1906 р.: “Чикаленко прислав лист, закликаючи до Києва на нараду; є се знак краху Грінченкової компанії, але не весело братися до направи так сильно попсованої ситуації” (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 133зв.).

[79] Там само. – Арк. 135.

[80] Там само. – Спр. 600. – Арк. 22–23.

Науковий інститут. Він страшенно канудився й почав балакати про «вооруженное возстание». Мусіли обідати, як не прикро було"[81]. 4 січня 1908 р. відбулася нова зустріч у тому ж складі на додачу з В. Антоновичем. М. Грушевський записав: "Конференція спадкоємців у Антоновича, був ще лиш Чикаленко і Леонтович. Мої внесення всі пройшли. Але за те Леонтович розводився, що я перелякав Симиренка статтею[82] і він передумав дати мені аудієнцію"[83]. У щоденнику Є. Чикаленко про цю подію записав аж у вересні 1908 р. Він зазначав, що М. Грушевський висловив ідею заснувати Інститут українознавства і про це написав у "ЛНВ", № 12 за 1907 р.[84]. Леонтович висловився проти цієї думки. М. Грушевський наполягав – мовляв це важливіше за українську гімназію. Просили влаштувати побачення з Симиренком, але В. Леонтович цього не зробив. Помер В. Антонович, який обіцяв бути посередником, і так ця зустріч з Василем Федоровичем не відбулася. Зрештою Леонтович погодився з ідеєю Михайла Сергійовича і сказав, що Симиренко обіцяв на інститут 100 тис., але як проценти з 1 млн руб., які треба покласти в банк[85].

21–23 лютого 1908 р. М. Грушевський знову мав розмову з В. Леонтовичем у справі Інституту українознавства. Перипетії її було викладено у щоденниковому записі: "Леонтович, коли став йому на серце класти справи інституту, сказав наче вже загально звісно, що Симиренко сказав, що 100 тис. дасть – невже, мовляв, я сього не знаю. Я тоді став обдумувати з ним і сам, і з Чикаленком, проект завязання товариства"[86].

Власне, з цього випливає, що "Товариство підмоги літературі, науці і штуці" виникло в березні 1908 р. саме для того, аби акумулювати кошти для заснування Інституту українознавства. Допомога літераторам була для М. Грушевського на другому місці. Але трапилося так, що товариство, створене для заснування науково-освітньої інституції, виконувало більш другорядні завдання.

---

[81] Там само. – Спр. 25. – Арк. 166.

[82] У статті М. Грушевського "Чи не спроможемось?" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – – Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори: (1907–1914)". – С. 350, 352) є кілька фраз, що недвозначно натякають на В. Симиренка: "Але ми на Україні хоч небагато, але ж маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут... Нашій же суспільності в теперішню хвилю такою національною науковою інституцією вчинить він дарунок неоціненої не тільки культурної, а й національної вартості. І невже в нашій суспільності не знайдеться такого, хто б поставив таке огнище нашого національного і культурного життя в теперішнє «время люте» в осередку України – в Києві?".

[83] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 175.

[84] *Грушевський М.* Чи не спроможемось? // *Грушевський М.* Твори. – Т. 2. – С. 347–352, 563–566. Розпочав писати статтю М. Грушевський в останніх днях листопада 1907 р., а закінчив 1 грудня (Там само. – С. 563).

[85] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 23–24. Див. також примітку С. Панькової до фрази "маємо і таких людей, яким по силам було б навіть одному чоловіку організувати такий науковий інститут" у кн.: *Грушевський М.* Твори. – Т. 2. – С. 565–566.

[86] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 181зв.

До питання про Науковий інститут українознавства М. Грушевський повертався в перемовинах з В. Леонтовичем 15 травня 1908 р. Перед цим 7 травня В. Леонтович у листі до М. Грушевського повідомляв, що розпочати розмову про Інститут українознавства він з В. Симиренком не може через тяжкий настрій останнього[87]. Потім остаточно ця ідея була похована у перемовинах втрьох: між М. Грушевським, Є. Чикаленком і В. Леонтовичем на початку вересня 1908 р. За 3 вересня в щоденнику М. Грушевського є запис: "Леонтович сказав, що надії мало, і що йому трудно говорити (з Симиренком. – *І. Г.*)... Леонтович – буцім Симиренко казав, що як иньші даватимуть, то й він, бо самі 100 тис. нічого не значать, діло дуже гарне, але 100 тис. нічого тут не зроблять"[88].

Про цей епізод є майже аналогічний за змістом текст у щоденнику Є. Чикаленка, але датований 2-м вересня 1908 р. Є. Чикаленко занотував, що В. Леонтович відмовився давати гроші В. Симиренка – 100 тис. руб., пояснюючи це тим, що Василь Федорович готовий дати кошти лише тоді, коли знайдуться й інші спонсори[89].

22 вересня 1908 р. відбулася повторна розмова про Науковий інститут. Запис М. Грушевського: "Чикаленко щаслив наслідком листу П. Стебницького. Леонтович ідучи в сторону найменшого спротиву, заявив, що на «Раду» гроші будуть, що ж до Наукового інституту, то моя стаття («Чи не спроможемось?» у ЛНВ, № 12 за 1907 р. – *І. Г.*) зробила на Симиренка враження неприємне; властиво на Симиренчиху: «Володимир Боніфатійович не так би говорив», – жадає, наче княжить"[90].

Ідея такого інституту продовжувала існувати серед "комітету спадкоємців" та в родині В. Симиренка. Після смерті Василя Федоровича в його заповіті окремим пунктом стояло заснування народного університету ім. В. Симиренка на кшталт такого закладу, яким був народний університет Шанявського в Москві. Але варто визнати, що університет Шанявського не враховував усього обширу завдання, яке ставив перед таким закладом М. Грушевський. Університет Шанявського був просвітньою установою, реально приватними курсами, які не давали дипломів. М. Грушевському же йшлося про наукову інституцію, яка б готувала кадри для обсадження відповідними науковцями університетських кафедр, а отже, і проводила, крім викладової, суто науково-дослідницьку працю. Напевно в цих розбіжностях й полягала різниця бачення інституції між М. Грушевським та В. Леонтовичем, який вплинув на остаточне формулювання заповіту В. Симиренка. М. Грушевському важливий був науковий, а В. Леонтовичу просвітній аспект справи. Актуальність просвітнього проекту на 1917 р. була зовсім незначна. Поставав український університет у Києві, і з ініціативою М. Грушевського явно запізнилися. Між М. Грушевським і В. Леонтовичем була зовсім відмінна філософія витрачання коштів В. Симиренка. В. Леонтович

[87] Там само. – Спр. 600. – Арк. 30–31.
[88] Там само. – Спр. 25. – Арк. 209зв.
[89] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 25.
[90] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 213–213зв.

схильний був максимально заощаджувати їх, витрачати маленькими порціями, залишати "на завтрашній день", видавати на проекти, що не вимагали великих капіталовкладень. М. Грушевський, навпаки, намагався якомога швидше і з більшим розмахом вкласти їх у проект національного значення. Він не сподівався на майбутнє, розуміючи, що гроші краще витрачати, коли вони є. Реальне життя довело правильність підходу М. Грушевського. Більшість коштів, що залишилися після В. Симиренка, так і не вдалося використати.

Активність М. Грушевського на київському ґрунті завдавала найбільше клопоту В. Леонтовичу. Постійні звернення за коштами В. Симиренка вибивали його з колії, він намагався викрутитися, сховатися, втекти від М. Грушевського. І весь період між 1907–1910 рр. наповнений наріканнями М. Грушевського на невловимість В. Леонтовича. На початку жовтня 1907 р. М. Грушевський домовився з В. Леонтовичем про влаштування зустрічі у домівці Василя Федоровича. "А Леонтович, – резюмував у щоденнику М. Грушевський, – що мав мені уладити рандеву з Симиренком, нагло втік, і я, видавши свої гроші на покриття рахунків ЛНВ (цікаво порівняти фразу зі спогадів В. Леонтовича про те, що Грушевський на громадські цілі своїх грошей ніколи не давав. – *І. Г.*) й інших в надії на субсидії, про які він сам стілки разів знімав розмову, зістався без покриття"[91]. За В. Леонтовичем доводилося "полювати", ловити його вдома, а він намагався уникати зустрічей, де у нього просили нових і нових грошей. 14 листопада 1907 р. М. Грушевський занотував: "На науковому засіданні з'явився Володимир Миколайович щоб побачитись, зійтись. Перед тим Чикаленко ледви не змалодушествував – піти до нього, але я його стримав. Я поручив йому вмовитися з Чикаленком, де зійтися й як"[92].

Подібна ситуація повторюється у травні 1908 р. Поведінка Леонтовича ставила в незручне становище Є. Чикаленка і М. Грушевського. "Написав до Леонтовича в справі субсидії – треба проковтнути жабу", – занотував М. Грушевський чергову спробу "вийти на В. Леонтовича" 2 травня 1908 р.[93]. Ще промовистіший запис за 15 травня: "З Леонтовичем виходить анекдот скверний. Він дістав мій лист, де я його повідомляв про день приїзда й зазначав ті питання, котрі треба б розв'язати (м. ин. виділення капіталу для Наукового Інституту), і виїхав мабуть вівторок же, а пробуде весь час поки я буду в Києві. Я написав до Симиренка, посилаючися на те, що Леонтовича вже не побачу мабуть – там сказали, що листів не приймають, тільки з почти – хоч карточку мою прийняли"[94]. 17–18 червня 1908 р. М. Грушевський скаржиться Є. Чикаленкові на постійне вислизання В. Леонтовича: "Володимир Миколайович на мій лист, від котрого виїхав, нічого не написав мені, а коли Павло Пилипович (Ю. Тищенко-Сірий. – *І. Г.*) пішов до нього за дальшою частю підмоги для Наукового товариства (обіцяної, як знаєте, ще

[91] Там само. – Арк. 161зв.–162 (запис від 1–4 жовтня 1907 р.).
[92] Там само. – Арк. 166.
[93] Там само. – Арк. 186.
[94] Там само. – Арк. 188.

з осени) – відповів, що мусить поговорити з Симиренком, і говорить уже кілька тижнів. Я не пишу, бо що вже тут писати – але се наводить на размышление «Весьма паскуднейшее»... Треба б якось йому «промовити до амбіції»”[95].

На початку вересня 1908 р., коли були проведенні остаточні дебати у справі Наукового інституту українознавства, М. Грушевський при зустрічі з В. Леонтовичем не зміг стримати в’їдливого сарказму: “Заходив до «Ради» і застав там Леонтовича з Чикаленком, висловив своє вдоволення, що Леонтович видим і навіть осязаєм, але довше не був – противно було по попередніх його поведеннях в наших справах”[96].

Через В. Леонтовича М. Грушевський одержував фінансування В. Симиренка на Українське наукове товариство у Києві, “Літературно-науковий вісник”, на закладання власної друкарні та інші витрати. Питання з друкарнею для видань М. Грушевського до революції не визріло. Але відразу по Лютневій революції до нього повернулися, і було куплено друкарню П. Барського для друкування “Нової ради” та інших українських видань, у тому числі й М. Грушевського. Але й ці гроші доводилося випрошувати не один раз. 7 травня В. Леонтович повідомляв М. Грушевського про виділення В. Симиренком 2000 руб. на редакцію “ЛНВ”, по 500 руб. на місяць[97]. 17 грудня 1908 р. М. Грушевський згадував про написання листа в цій справі Володимиру Миколайовичу в офіційному тоні: “Рішив написати до Леонтовича в справі підмоги науковому товариству, хоч се було дуже прикро для мене – написав дуже офіціально...”[98]. А вже за кілька днів, 19–21 грудня М. Грушевський випадково зустрівся з В. Леонтовичем в банку. “Він, здається хотів цілуватися, перепрошав, що не відписав, обіцяв бути, бо ще не бачився з Василем Федоровичем”, – згадував про цю зустріч Михайло Сергійович[99]. Та буквально через день (запис за 22–24 грудня) В. Леонтович знову “зник, не бувши і не відписавши”[100].

Щоправда, як і у випадку з чикаленківською “Радою”, В. Леонтович все ж об’являвся і гроші обіцяні передавав. 10 січня 1909 р. управляючий видавництвами і журналами М. Грушевського Ю. Тищенко-Сірий (П. П. Лавров) сповістив шефа, що В. Леонтович листовно повідомив про допомогу на УНТ в розмірі 500 руб. на 1909 р. “Хоч се дуже мало, проте і се мене утішило досить”, – відреагував на цю новину М. Грушевський. Цих грошей М. Грушевському було мало, бо виникла потреба найму нового приміщення. Це вимагало нових коштів, а отже, й нових побачень з В. Леонтовичем. 15 січня

---

[95] Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. – С. 106.

[96] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 209–209зв. У щоденнику Є. Чикаленка також відображено цей епізод. Слова М. Грушевського до В. Леонтовича майже аналогічні за змістом: “Чи це Ви, Володимир Миколайович, чи це ваш «призрак»? О призрак, обіймаю тебе, а ти ускользаєш” (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 1. – С. 24).

[97] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 29–30.

[98] Там само. – Спр. 25. – Арк. 231зв.

[99] Там само. – Арк. 233.

[100] Там само. – Арк. 233зв.

1909 р. М. Грушевський застає В. Леонтовича в гостях у Є. Чикаленка. На короткій нараді було визначено про надання УНТ ще 1000 руб., а 17 січня ці гроші вже були одержані[101]. У березні 1909 р. М. Грушевський знову просив грошей на УНТ і знову їх одержав від В. Леонтовича[102]. Цю суму Володимир Миколайович виписав на іменному чекові на прізвище Грушевського.

В. Леонтович був надзвичайно коректним і ввічливим із М. Грушевським. У червні 1909 р. М. Грушевський просив у Володимира Миколайовича грошей на музей. І дістав "люб'язну" відповідь. Через кілька днів до дому історика завітав сам В. Леонтович, "був сладчайший; але наговорив, мовби Симиренко не дістає ЛНВ"[103]. Мабуть, йшлося про музей НТШ у Львові. У своєму щоденнику від 12 червня 1910 р. М. Грушевський записав: "...заходив оглянути музеальні приміщення. Займає мене кам'яниця в ринку, що мині досить сподобалася; якби 100 тис. позички дістати від Симиренка, можна б і її купити, і дім збудувати для музею"[104].

У 1910 р. у М. Грушевського та В. Леонтовича визрів план написання популярної енциклопедії для народу. План її докладно невідомий. Можливо, йшлося про україномовний варіант енциклопедії, що робилася О. Шахматовим, М. Ковалевським та М. Грушевським у Петербурзі і що появилася у 1914 р. під назвою "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Так само не залишали ідеї влаштування україномовних викладів при якійсь гімназії або на Наддніпрянщині, або в Галичині[105].

На прохання М. Грушевського, В. Леонтович домігся у В. Симиренка у квітні 1910 р. стипендії Л. Шевченковій – родичці великого поета, яка навчалася в Перемишлі на гроші М. Грушевського як його пансіонерка. Розмір стипендії становив від 100 до 200 руб. на рік[106]. У квітні 1911 р. В. Леонтович обіцяв поговорити з Василем Федоровичем про допомогу на журнал "Засів" М. Грушевського. А у жовтні 1000 руб. на "Засів" було передано на руки Ю. Тищенка (П. Лаврова)[107].

М. Грушевський намагався зацікавити В. Леонтовича співпрацею у журналі "ЛНВ". Не випадково там з'явилися найбільші художні твори

---

[101] Там само. – Арк. 238зв.–239. Про це В. Леонтович писав у листі до М. Грушевського від 5 січня 1909 р. Він зазначав, що В. Симиренко дає на видання "Записок УНТ" на останню книжку за 1908 р. 500 руб. і на 1909 р. – 1500 руб. (Там само. – Спр. 600. – Арк. 40–41).

[102] Там само. – Арк. 257зв., 258зв. (записи від 21 і 26 березня).

[103] Там само. – Арк. 277–277зв. (записи від 12 і 15 червня 1909 р.).

[104] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік. – С. 119.

[105] Там само. – С. 112. "О 8-й год. Прийшов Леонтович, а по нім Чикаленко. Балакали про всячину. Я розвив плян народної енциклопедії; Леонтович обіцяв поговорити з Симиренко. Умовилися зробити засідання завтра, але Симиренко не буде. Згадував Леонтович про його охоту пожертвувати «подумайте на що б», каже, що тут не можна, хиба б у Галичині. Особливо б подобалося завести десь українські виклади, в котрійсь гімназії" (запис від 15 квітня 1910 р.).

[106] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 45–47 (лист від 29 квітня 1910 р.).

[107] Там само. – Арк. 68–70, 73–75 (листи від 24 червня та близько 6-го жовтня 1911 р.).

Володимира Миколайовича та його критичні статті. Шукати приязних стосунків з В. Леонтовичем М. Грушевський спонукав і своїх співробітників. 19 липня 1907 р. Іван Джиджора з контори ЛНВ писав до свого шефа: "Я відповідно до поручення Вп. П. Професора підтримую дуже приятельські зносини з Леонтовичем... Він загалом дуже прихильно відноситься до «Вісника»... Він думав, що він людина для громадської справи непридатна... – але тепер", через уважливе ставлення М. Грушевського, буде старатися працювати для суспільного інтересу[108].

Сам М. Грушевський і І. Джиджора замовляють В. Леонтовичу низку рецензій на свіжі художні видання. У травні 1908 р. І. Джиджора на власну руку замовив В. Леонтовичу рецензії на збірничок "Терновий вінок" (К., 1908), збірник художніх творів під редакцією О. Коваленка і другий випуск "Пальмового гілля" А. Кримського[109]. Але, очевидно, Володимир Миколайович відмовився. У ЛНВ рецензія на першу й другу частини "Пальмового гілля" з'явилася лише 1909 р. Її написав Микола Євшан.

М. Грушевський давав В. Леонтовичу рукописи творів для внутрішнього рецензування. Так, у березні 1908 р. Володимир Миколайович переглядав оповідання С. Черкасенка[110].

Взагалі покажчик Б. Ясінського[111] фіксує 12 публікацій В. Леонтовича у ЛНВ. Серед них найвідоміші його оповідання й повісті "Абдул-Газіс", цикл оповідань "З родинної хронічки Гречок", "Совість", "Усе по закону", "Я заробив у мого Бога", рецензії на збірник "Дзвін" (передусім на "Щаблі життя", що викликало велике невдоволення В. Винниченка), "Арго", на твори В. Винниченка ("По свій"), Л. Яновської ("Ідеальний батько") і М. Жука ("Співи землі") та критичний нарис про творчість М. Коцюбинського ("Естетизм М. М. Коцюбинського").

М. Грушевський високо цінував В. Леонтовича як письменника. Він замовив своєму братові Олександру Грушевському серії літературознавчих нарисів про визначних представників української літератури XIX – початку XX ст.[112], і серед них одним з перших було вміщено критичну сильветку про творчість В. Левенка (Леонтовича). Його значення в літературі розглядалося нарівні з класиками українського письменства: І. Франком, І. Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним, В. Стефаником, М. Коцюбинським, В. Винниченком. Не було в тому огляді постатей, що теж визначалися літературним хистом і були вже відомі як визначні літератори. Приміром, не було нарисів про П. Стебницького, О. Лотоцького, С. Єфремова, Лесю Українку. А перші два також були активними співробітниками видань М. Грушевського.

---

[108] Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – К.; Нью-Йорк, 2008. – С. 90.

[109] Там само. – С. 159–160.

[110] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 35.

[111] Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту. Том 1–109: 1898–1932 / Укл. Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 196–197.

[112] *Грушевський О.* Сучасне українське письменство в його типових представниках: Володимир Левенко // ЛНВ. – 1908. – Т. 42. – Кн. 4–6. – С. 62–65.

Те, що О. Грушевський приділив В. Леонтовичу таке значне місце в історії української літератури, пояснюється не лише і не стільки художнім рівнем творів, а передусім громадським значенням праці В. Леонтовича. Цікаво, що І. Франко у своєму нарисі української літератури для енциклопедії Брокгауза і Єфрона імені В. Леонтовича не згадав. Так само і П. Стебницький у книзі "Украинский вопрос"[113], написаній разом з О. Лотоцьким, не назвав В. Леонтовича серед видатних представників української літератури. Це болісно діткнуло Володимира Миколайовича, і Є. Чикаленко своєю рукою вписав ім'я В. Леонтовича до загального списку визначних письменників. Отже, М. Грушевський такої нетактовності щодо В. Леонтовича не припустився…

Відповідно й В. Леонтович ставився до ЛНВ з великою пошаною і боронив М. Грушевського від критики з боку тих недоброзичливців, яким не знаходилося місця у "Віснику" або яким видавався низьким рівень друкованих у журналі художніх творів. У 1911 р. розпочався похід проти М. Грушевського як редактора ЛНВ. Низка різко критичних статей з'явилася в газеті "Діло". Хоч писали статті наддніпрянці, та друк їх у Галичині був пов'язаний з початком "війни" проводу Національно-демократичної партії проти М. Грушевського за книжку публіцистики "Наша політика", де голова НТШ плямував Тісніший Комітет за його сервілістичну позицію щодо польського політичного панування у Західній Україні. Звинувачували М. Грушевського в редакційному авторитаризмі Г. Хоткевич, І. Липа і С. Шелухин. На захист М. Грушевського встав саме В. Леонтович, який у "Раді" подав статтю "Критикам «Вісника»"[114]. У ній він аргументовано спростував звинувачення опонентів у нібито "невисокому рівні понять редакції", "браку редакційної мислі", "пустому генеральстві" головного редактора. В. Леонтович високо шанував М. Грушевського передусім за загальноідеологічний напрям "Вісника": "Видатний публіцистичний талант М. С. Грушевського, рівного якому дійсно нема у сучасній українській літературі, надзвичайна чутливість його у виборі тем, надзвичайне уміння освітити зняте питання і гостро та сильно обороняти українське діло, що викликають глибоку подяку і правдивий подив, з боку Хоткевича діждалися тільки на лайку. ... Що це таке?! Невже українські письменники не мають інших поважних завдань: тільки тюкати на своїх кращих діячів? Невже для української критики немає в українській літературі й житті чогось більше вартого осуду й догани, як поважна праця кращого робітника нашого?!"[115].

---

[113] На звістку про реакцію В. Леонтовича на зміст рукопису "Украинский вопрос" цікаво відгукнувся П. Стебницький. Він писав Є. Чикаленкові: "Все ж Володимир Миколайович! Як йому не сором отак на все дивитись з особистої точки! І собі і людям не вірить! Ви ж бачили, що в тім, дуже стислім, огляді літературнім багато декого нема, бо для читача неусвідомленого нема гірше, як читати суху номенклатуру, самий список «прекрасных незнакомцев», та ще й з вихвалянням, – от, мовляв, які у нас велетні! Хіба ж ще Володимиру Миколайовичу сумніваться в своїм місці на українським Парнасі? Вже ж О. Грушевський його умістив, скрізь по підручниках він єсть, які ж тут можуть бути сумніви?".

[114] *Леонтович В.* Критикам "Вісника" // Рада. – 1911. – 28 квіт. – Ч. 95. – С. 2–3.

[115] *Його ж.* Критикам "Вісника" // *Його ж.* Зібр. тв. – К., 2006. – Т. 4. – С. 72, 74.

Після цієї критики М. Грушевський все ж зробив висновки. Він усунувся від офіційного головного редакторства в ЛНВ і передав редакційну працю комітетові. В. Леонтовичу М. Грушевський відводив провідну роль у ньому. Він хотів, аби В. Леонтович став офіційним видавцем ЛНВ. Є. Чикаленко писав про це П. Стебницькому 27 грудня 1911 р.: "Володимир Миколайович не хоче підписуватись за видавця, а пан професор напосідається"[116].

28 березня 1912 р. М. Грушевський надрукував офіційне звернення до читачів, у якому знімав з себе обов'язки головного редактора. До редакційного комітету увійшли: Л. Старицька-Черняхівська (видавець), О. Олесь (голова київської редакції) та В. Леонтович і Ю. Сірий (Тищенко) як представник усіх київських періодичних органів М. Грушевського.

Відносини між М. Грушевським і В. Леонтовичем у 1911–1914 рр. були дуже тісними. Свідченням цього було прибуття В. Леонтовича 1912 р. до Львова, де він передав від "комітету спадкоємців" 200 тис. руб. і розмістив їх в НТШ у Львові[117]. У 1912 р. М. Грушевський намагався обрати В. Симиренка почесним членом НТШ, але В. Леонтович відмовив його від цього наміру: "Василь Федорович взагалі не любить займати якесь видне місце, а тут і на його думку не личить йому бути почесним членом в Науковому товаристві, бо ж він сам на науковому полі не працює і не працював, то і видно було б, що він обраний не за наукову працю, а від сього почував би себе ніяково"[118].

У 1913 р. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком і В. Шеметом, як "властителі дібр", яких шанували галичани, їздили на відомі Загальні збори НТШ, після яких М. Грушевський відмовився від головування в Товаристві. На цих зборах В. Леонтович був одним з найактивніших оборонців честі і гідності М. Грушевського. 18 грудня 1913 р. він виступав після промови С. Дністрянського і заявив, що дивно, що ніхто ніколи не протестував відверто проти самовладдя М. Грушевського, а вжили огидного способу – анонімної брошури й опорочили найчільнішого чоловіка українського життя. Як тепер вороги будуть дивитись на український рух, коли на чолі його стоїть чоловік, якого обвинувачують ледь чи не в шахрайстві, – обурювався Володимир Миколайович і вимагав сатисфакції для М. Грушевського[119]. Сатисфакція була одержана. В. Леонтович разом з Є. Чикаленком, як представники підросійської України, дали можливість М. Грушевському гідно вийти з ситуації, що склалася в НТШ.

Далі стосунки М. Грушевського і В. Леонтовича попсувалися через зміну політичної орієнтації історика в часи Центральної Ради. До 1917 р. обидва були в одній партії центристського типу. В революції М. Грушевський став соціалістом, а В. Леонтович належав до правих сил – став гетьманцем.

---

[116] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 284, 289.

[117] Щоденник М. Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського ГЖУ / Вступ. ст., публікація, прим. С. Панькової // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2006. – Т. 251. – С. 615.

[118] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 76–77.

[119] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 295.

Замість післямови:
В. Леонтович і проект консервативної України

Коли у 1910 р. четвертий рік поспіль число передплатників "Ради" знову зупинилося на магічній цифрі у 2000, товариш В. Леонтовича за соціальним становищем Євген Чикаленко у листі до П. Стебницького прозорливо висловився з приводу лихої історичної долі України: "Я, врешті, прихожу до думки, що наша біда в нашій демократичності. Єсть в Книзі судеб якась певна міра для демосу, через яку він сам собою не перескочить; обмежено йому розум, прикручено йому душу і тільки в один бік йому одчинені двері: роби та їж. А виробити своє панство, свою нову інтелігенцію – годі, пізно"[120]. Українська політична думка від часів кирило-мефодіївців до Центральної Ради головним своїм завданням вважала працю серед народу, усвідомлення його соціально-національних завдань, звільнення від залежності від держави і місцевого пана. Решта мала прикластися ніби сама собою. Але реальність продемонструвала цілковиту неспроможність цієї прекраснодушної утопії. Лише освічена людина може зрозуміти потребу політичного визволення нації, необхідність культурної і політичної окремішності, лише заможний чоловік здатний зрозуміти перевагу ідеї над матерією, зрозуміти потребу розумної перебудови суспільства. Середній клас рухає цивілізаційним поступом. Бідність, злидні, зневласнення породжують лише бажання відібрати майно у багатших, інстинкт грабіжництва.

В. Леонтович, працюючи для просвічення селянства, у 1906 р. раз у раз відчував на собі сліпу лють сільського пролетаріату, якому "нема чого втрачати, окрім своїх ланцюгів". Чорносотенні сусіди В. Леонтовича на Полтавщині злорадно потирали руки, коли селяни черговий раз підпалювали господарське майно пана-ліберала. Але той, попри образу, розумів ситуацію і залишався демократом і народолюбцем, поки у вогні революції не втратив усю свою земельну власність і не опинився на чужині у злиднях.

В. Леонтович не був соціальним філософом, не роздумував багато над влаштуванням нових суспільних стосунків, як це робив Є. Чикаленко, розкидавши у своїх мудрих "Щоденниках" і "Спогадах" власну візію переоблаштування України як країни заможних середніх земельних власників. В. Леонтович не був суспільствознавцем, але, як практична людина, поділяв погляди того ж таки Є. Чикаленка, В. Шемета, В. Липинського, які прагнули класового миру, органічного суспільства людей, що шанують приватну власність. Саме відсутність великого відсотка таких людей і призвела в Україні до руїни у 1917–1920 рр. й до перемоги демагогічного більшовизму, який свою ідеологію будував на зненависті до багатства та рівноправності у бідності. А тим часом усі нечисленні досягнення українців перед 1917 р. були збудовані на скромному, як для тридцятимільйонної нації, капіталі В. Симиренка у 2,5 млн руб. та кількасоттисячному капіталі Є. Чикаленка. Українською справою рухали нечисленні майновиті "буржуї": крім вищеперерахованих, можна додати ще й М. Грушевського та О. Кониського. Якби уявити,

[120] Там само. – С. 184 (лист від 13 березня 1910 р.).

що цих людей раптом вилучено з історичного процесу, українці могли взагалі нічого не мати на початок модерного часу. І тоді навіть про сам факт постання УНР ми могли б лише мріяти.

В. Леонтович був одним з небагатьох представників українського консервативного проекту побудови України. А ними були власне всі українські самостійники: М. Міхновський, А. Жук, В. Липинський. І майже всі змушені були до 1917 р. бути "пристібнутими" до демократичної кормиги, працювати у спільному демократичному таборі, маніфестувати себе соціалістами й автономістами-федералістами.

Усе це пройшов і В. Леонтович. Мало було таких як він, й не було іншого шляху для тих, хто хотів України. І ненавидячи осоружний вульгарний соціалізм російської закваски, який втілився у всій своїй відворотності в Україні 1917–1921 рр., Володимир Миколайович сам змушений був перебувати в Українській партії соціалістів-федералістів, в соціальному сенсі партії українських кадетів, серед яких ніхто не поділяв реально лівацького соціалізму ленінського штибу. Більше того, лідером цієї партії був переконаний "народник" Сергій Єфремов, який у 1906 р. в газеті "Громадська думка" закликав селян відбирати землю у поміщицтва, бо не сподівався від останнього хоч якоїсь користі для України через обскурантизм, царелюбство, чорносотенність і крайнє малоросійство. В. Леонтович посварився з С. Єфремовим за його "есерство", бо той "гамузом" до "неперспективних" для української справи долучав і таких, як Володимир Миколайович.

Але В. Леонтович не став підлаштовуватися під актуальний у 1917 р. соціалізм, а обрав правий політичний спектр. З автономіста він перетворився на самостійника, що, власне, було в природі людини, яка спиралася на традицію і приватну власність. Він став міністром в уряді П. Скоропадського і підготував закон, який мав перетворити Україну у країну середнього класу. Та було вже запізно, окупація червоною Росією ставала неуникненною…

Сьогодні В. Леонтович цікавий для нас як представник тої традиції, яка завжди мала в Україні хоч і не міцне, але давнє коріння, і за якою – майбутнє.

Ігор Гирич (Київ). **Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті.**

У статті розповідається про відомого українського письменника Володимира Леонтовича (1866–1933), одного з чільних меценатів українського громадсько-політичного життя початку XX ст. Розглянуто його роль у виданні першої щоденної газети Наддніпрянщини "Громадська думка" (1906), як спонсора УНТ, "Ради", "ЛНВ"; досліджено його контакти з В. Симиренком, Є. Чикаленком і М. Грушевським.

Ключові слова: суспільно-політичне життя, український рух, газета "Рада", М. Грушевський, Є. Чикаленко.

Игорь Гирич (Киев). **Владимир Леонтович в украинской общественно-политической жизни.**

В статье рассказывается об известном украинском писателе Владимире Леонтовиче (1866–1933), одном из ведущих меценатов украинской общественно-политической

жизни начала XX в. Рассмотрена его роль в издании первой ежедневной газеты “Громадська думка” (1906), как спонсора УНТ, “Ради”, “ЛНВ”; исследованы его контакты с В. Симиренко, М. Грушевским и Е. Чикаленко.

Ключевые слова: общественно-политическая жизнь, украинское движение, газета “Рада”, М. Грушевский, Е. Чикаленко.

Ihor Hyrych (Kyiv). **Volodymyr Leontovych in Ukrainian Social and Political Life.**

The article tells about the famous Ukrainian writer Volodymyr Leontovych (1866–1933) as one of the leading patrons of the Ukrainian public and political life early in the twentieth century. His role is considered in publication of the first daily newspaper “Public Opinion” (1906), sponsor of UNT, “Rada”, “LNV”, and his contacts with V. Symyrenko, M. Hrushevsky, and Y. Chykalenko are discussed.

Key words: social and political life, Ukrainian movement, newspaper “Rada”, Hrushevsky, Chykalenko.